

Dünden Bugüne Azerbaycan'da Alfabe

Erdal KARAMAN*

Özet

Azerbaycan'da, son seksen yıl içerisinde dört defa alfabe değiştirilmiştir. On dokuzuncu yüzyılın sonlarında Azerbaycan'da alfabe tartişmaları başlar. Bu süreç, yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde Arap alfabesinden Latin alfabesine geçişle neticelenir. Latin alfabesinin kabulüyle Azerbaycan'da alfabe tartişmaları son bulmaz. Buna müteakip Türk dünyası için yeni bir alfabe kabul edilir. Bahsedilen alfabeyi kabul etme kararı alan Azerbaycan, daha sonra sırasıyla Kiril ve Latin alfabelerine geçer. Bu çalışmada, dünden bugüne Azerbaycan'daki alfabe değişmeleri ele alındı.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, alfabe, alfabe tartişmaları, değiştirilen alfabeler

History Of Alphabet in Azerbaijan

Abstract

Alphabet has been changed 4 times in Azerbaijan, in last 80 years. Disputes about the alphabet began towards the end of the 19th century. And in the first quarter of 20th century alphabet was changed from Arabic to Latin. But disputes were not ceased with the coming of Latin alphabet. After this a new alphabet was accepted for Turkish world. Later Azerbaijan accepted Cyrillic and Latin alphabets. In this work changes in Azerbaijan's alphabet is investigated.

Key words: Azerbaijan, alphabet, disputes about the alphabet, changes in alphabet till today

Giriş

Son seksen yıl içerisinde Azerbaycan'da dört defa alfabe değiştirilmiştir. Toplumun bütün kesimlerini çok yakından ilgilendiren bu değişimin uzun süren tartişmalar neticesinde gerçekteştiği görölmektedir. Bu çalışmada, sözü edilen süreçte yapılan tartişmalar, teklif edilen alternatif alfabeler ve kabul edilen alfabeler üzerinde durulmuştur.

Azerbaycan Türklerinin günümüze kadar kullanmış olduğu alfabeleri dönemlere göre şu şekilde tasnif etmek mümkündür:

1. Köktürk alfabesi: (VII.-X. yüzyıllar arası)
2. Uygur Alfabesi (VIII.-XV. yüzyıllar arası)
3. Arap alfabesi: (X. yüzyıldan XX. yüzyılın başlarına kadar) (Ercilasun 1993:10)
4. Latin alfabesi: (1922 yılından 1940'a kadar)
5. Kiril alfabesi: (1940'tan 1991 yılına kadar)
6. Kiril ve Latin alfabesi: (1991 yılından 2001 yılına kadar hem Kiril alfabesi hem de Latin alfabesi kullanılmıştır. 1 Ağustos 2001 tarihinden itibaren tamamen Latin alfabesine geçilmiştir.) (Helilov 2007:221)

19. yüzyılın sonları Azerbaycan'da alfabe tartışmalarında en yoğun olduğu dönemdir. Sözü edilen dönemde Azerbaycan'da Arap alfabesi kullanılmaktadır. Bu dönemde alfabe tartışmalarının merkezinde M. F. Ahundov vardır. Mevcut alfabenin değişmesi gerektiğini ilk defa 1857 yılında dile getiren Ahundov, alfabe ile ilgili fikirlerini "Elifba-yı Cedid" adlı el yazması kitabında ayrıntılı olarak ele alır. Sözü edilen eser; mukaddime, harfler, ünlüler, heceler, Arap alfabesini okuma kuralları, konuyla ilgili metinler, Farsça kurallar, okuma metinleri, Azerbaycan Türkçesi'nde metinler, duraklama işaretleri ve oğretme metotları başlıkları altında ele alınmıştır.(Kahramanlı 2002:11)

Ahundov, Arap alfabesinin Azerbaycan Türkçesinin ses yapısına uygun olmadığını şu sözleriyle dile getirmektedir: "Araplar bize oyle bir alfabe getirdiler ki bu alfabeyi en yüksek tahsilli aydınlar bile okumada zorlanmaktadırlar. Arap alfabesinde bütün sessiz harflerin olmaması, bazı harflerin birbirine benzemesi, noktaların çok olması, harflerin birleşmesi neticesinde şeklinin değişmesi Arap alfabesini oğrenmeyi zorlaştırmaktadır. Alfabeyi bir ocuk 3, 4 yılda ancak oğrenebilmektedir. Aynı zamanda çocuklar bu alfabeyi Matematikten daha zor oğrenmektedirler."(Gurbanov 1963: 19)

Ahundov, üzerinde durduğu alternatif alfabede,  vasfın bir arada olması gerektiğini ileri sürer. Bunlar;

1. Kolay okunmalı,

---

* Dr., Qafqaz Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Oğretim yesi, erdalkaraman@yahoo.com

2. Kolay yazılmalı,
3. Kolay basılmalı şeklinde dir. (Ahundov 1962: 188-189)

Yirmi yıl boyunca alfabe ile ilgili çalışma yapan Ahundov'un fikirlerini iki başlık altında ele almak mümkündür:

1. Arap alfabesinde ıslahatlar yapmak,
2. Arap alfabesini tamamen kaldırmak.

Birinci teklifini gerçekleştirmek için Arap alfabesinde bazı düzenlemeler yapılması gerektiğini ileri sürer. Hazırlamış olduğu projede sözü edilen değişiklikler ve yapılması gereken ıslahatlar üzerinde durur. Bir eserinde, hazırlamış olduğu yeni alfabenin özelliklerini şöyle sıralar: "Arap alfabesindeki bütün noktaları attım, bugüne kadar yazılmayan ünlüleri alfabaya dhil ettim. Onların her birisi için çok güzel işaretler belirledim. Alfabedeki eksik harfleri tamamladım. Özellikle noktalı harflerin daha iyi fark edilmesi için yeni işaretler geliştirdim."(Ahundov 1962: 78)

Ahundov'un ileri sürdüğü ikinci bir teklif de, yukarıda da kaydedildiği gibi, mevcut alfabenin soldan sağa yazılan bir alfabe ile yani Latin alfabesi ile değiştirilmesidir. Ahundov, Müslümanların sağdan sola yazı yazmaya devam etmelerini zulüm olarak nitelendirir. Bu düşünceye istinaden Latin alfabesinden derlediği 32 sessiz, 10 sesli harften oluşan alternatif bir alfabe hazırlar.

Ahundov, fikirlerini Azerbaycan'da dillendirmekle yetinmez. 1863 yılında alfabe ile ilgili düşüncelerini Osmanlı aydınlarına anlatmak için İstanbul'a gelir. İstanbul'a onu dostu İran hariciyyecisi Mirza Hüseyin Han davet eder. Konuğunu evinde ağırlayan Hüseyin Han, İstanbul'da ona sahip çıkmaz. Devlet adamlarına onun Osmanlı düşmanı olduğunu söyler.(Akpınar 1980: 37) Ahundov, alfabe ile ilgili fikirlerini Sadrazam Fuat Paşa'ya anlatır. (Hesenov 2001: 235) Fakat Fuat Paşa'yı alfabe ıslahatı hususunda ikna edemez. İstanbul'da istediği neticeyi elde edemez. Onun, Osmanlı Devletine yapmış olduğu ziyareti M. Refili bir eserinde şu satırlarla değerlendirir:"Ahundov, İstanbul'da saygıyla karşılındı. Fakat gösterişli sözlerin arkasında sevgi hissi yoktu. Osmanlı idaresi basında alfabe ile ilgili çıkan tartışmalardan rahatsız oldu. Ahundov'un İstanbul'a gelişi ve yeni alfabe teklifiyle birlikte tartışmalar da başlar. Ahundov'un fikirleri doğrultusunda birçok Türk aydını, Osmanlı Türkçesindeki Arapça ve Farsça'dan geçen kelime akınının durdurulması yönünde makaleler kaleme alırlar. Bu ıslahatı Namık Kemal de destekler."(Kahramanlı 2002: 12)

Ahundov da İstanbul'a yapmış olduğu seyahatin başarısızlıkla sonuçlandığını "İstanbul'dan bin teessüf ve keder içinde döndüm. Fakat buna rağmen fikirlerimden vazgeçemem." sözleriyle dile getirir. (Kahramanlı 2002: 13)

Ahundov, Osmanlı Devleti'ne alfabe ıslahatı hususunda tekrar başvurur. Alfabe ile ilgili tekliflerini Osmanlı Devleti'nin yetkililerine sunmak için ikinci defa geldiğinde devletin sadrazamlık makamında (1867–1871) Ali Paşa bulunmaktadır. Ahundov, fikirlerini Ali Paşa'ya bir kitapçıkta sunar. Bununla birlikte Suavi Efendi'nin alfabe hakkındaki eleştirilerini de bu esere ekler. Bu çabaları da akim kalır. On yıl boyunca alfabe ile ilgili girişimlerinden müspet sonuç alamayan Ahundov, 1867 yılında duygularını bir şiirle dile getirir:

Bu daimi olmayan dünyada benim ömrüm,
Hasret ve gussa ile sona erdi.
Vatan sevgisi yüzünden,
Çok tedbirlere el attım.
Ancak gayretlerim bir netice vermedi.
...Bu işi, bu zahmeti ve eziyeti sonlandırmayı,
Gelecek nesle havale ettim.(Gedikli 1992: 28)

Ahundov'la birlikte Azerbaycan'da alfabe ıslahatın zorunluluğunu dile getiren birçok aydın çıkar. Ağayev Yadigarov, Feridun Bey Göçerli, M. Şahtatinski bunlardan birkaçıdır. Önceleri birkaç kişinin savunduğu alfabe ıslahatı XX. yüzyılın başlarında birçok aydının üzerinde durduğu bir konu haline gelir. 1903 yılında M. Şahtatinski, Şergi-Rus gazetesinde Arap alfabesinin Azerbaycan Türkçesinin fonetik yapısına uygun düşmediğini, mevcut alfabesinin yetersiz olduğunu dile getirir. Sözü edilen makalesinde, "Mevcut alfabemiz sadece başka dillerin hakiki fonetik hususiyetlerini karşılamada yetersiz değil, aynı zamanda dilimizin fonetik vasıflarını da tam manasıyla yansıtmamaktadır. Bundan böyle yabancı kelimeleri, herkes tarafından bilinmeyen Türkçe kelimeleri gazetemizde yeni bir imla ile yazacağız." derken sözü edilen gazetede "İslah edilmiş Arap Alfabesi"ni örnekleriyle gösterir.(Hesenov 2001: 236) M. Şahtatinski'nin alternatif alfabesinde vokal ve hareke yerine sayılar kullanılır:(Şiraliyev vd. 1973: 40)

e: ١	a: ٢	ə: ٣	i: ٤	ı: ٥
اڪار (eğer)	٢ ٢ (ata)	ڪڪچا (gece)	ڪڪ ش (kış)	ڪڪو (iki)
o: ٦	ö: ٧	u: ٨	ü: ٩	-
٢٦ (oba)	ڪڪال (güzel)	ڪڪان (uzun)	ڪڪم (üzüm)	

Ekim 1917 devrimiyle birlikte alfabe tartışmaları hız kazanır. Bu tarihe kadar komisyonlar birkaç kez alfabe meselesini ele alsada bir netice elde edemezler. Bu dönemde alfabe değiştirilmesi hususunda öğretmenlerin aktif rol oynadıkları görülmektedir. 17 Haziran 1919 tarihinde Eğitim Bakanlığı gözetiminde bir komisyon kurulur. Öğretmenler kendi aralarında mevcut alfabeyi ele alırlar. Sözü edilen toplantıda Latin alfabesinin kabul edilmesi gerektiği fikri ortaya çıksada mevcut siyasi yapı yeni alfabeğe geçmeyi engeller.(Şiraliyev vd. 1973: 40)

14 Ekim 1920 tarihinde Bakü’de düzenlenen “Müellimler Kurultayı”nda alfabe meselesi tekrar gündeme gelir. Kommunist gazetesinde aydınlar arasında şiddetli tartışmalar olur. Tartışmalar sonucunda dört görüş öne çıkar. Bunları şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Mevcut alfabenin korunması,
2. Mevcut alfabenin ıslah edilmesi,
3. Latin alfabesine geçilmesi,
4. Kiril alfabesinin kabul edilmesi. Bu düşünce ilk defa dillendirilir.(Kommunist Gazeti 1922)

Sözü edilen tarihlerde yapılan tartışmalarda daha çok Latin alfabesinin kabul edilmesi ve Arap alfabesinin ıslah edilmesi fikri üzerinde durulur. Özellikle de Latin alfabesi kabul edilmesi yönünde ittifak sağlanır. 1922 yılında Azerbaycan Türkçesinde yayın yapan Yeni Yol gazetesi Latin alfabesi ile çıkmaya başlar. Tiflis’te çıkan Yeni Fikir gazetesi bir sayfasını Latin alfabesinde çıkarır.

Bakü Türkoloji Kongresinden önce alfabe ile ilgili yeni çalışmalar yapılır. Bu dönemde yapılan en önemli faaliyetlerden birisi de “Ümumittifak Yeni Türk Elifbası Komitesi”nin (ÜYTEK) kurulmasıdır. (1924) sözü edilen komitenin başına Samedaga Ağamalıoğlu getirilir. Heyet, Kırım, Türkmenistan, Özbekistan’a giderek buradaki aydınlarla alfabe meselesini müzakere ederler. (Kahramanlı 2002: 20)

1926 yılında yapılan I. Türkoloji Kurultayının gündeminde alfabe de vardır. Kurultayda Arap alfabesinin devam etmesini isteyenler, ıslahatçılar ve Latin alfabesi taraftarları arasında tartışmalar olur. Arap alfabesini istemeyenler bu alfabenin Azerbaycan Türkçesindeki sesleri karşılamadığını ileri sürerler. (Şiraliyev vd. 1973: 44) Bakü Türkoloji Kurultayında Arap alfabesi isteyenlerin sayısı 7, yeni bir alfabe kabul edilmesi gerektiğini savunanların sayısı da 101'dir. (Yeniyol Gazeti 1926)

Alfabe tartışmaları 1929 yılına kadar sürer. Sovyet Azerbaycan'ı, "Halk Komissarları Soveti" 21 Temmuz 1928 tarihinde aldığı kararla, 1 Ocak 1929 tarihinden itibaren yeni alfabeğe geçilmesi yönünde görüş birliğine varırlar. (Kahramanlı 2002: 38)

Yeni alfabede 32 harf ve bir kesme işareti vardır.

Latin alfabesinden alınanlar sessizler: (19): (b, c, d, f, g, h, j, k, l, m, n, p, q, r, s, t, v, x, z)

Latin alfabesinden alınan sesliler: (6): (a, e, i, o, u, y)

Kalan 6 harf de Latin alfabesindeki seslere benzetilerek yapılmıştır: (ç, ə, θ, n., l, z) (Hesenov 2001: 242)

Bunun yanında Azerbaycan Türkçesindeki "ı" sesi için Rusça'dan "з" harfi alınmıştır.

Türk Dünyası İçin Ortak Alfabe:

I. Bakü Türkoloji Kongresinden sonra, Haziran 1926'da "Azerbaycan Yeni Türk Elifbası Komitesi", "Ümumittifak Merkezi Yeni Türk Elifbası Komitesi"ne (ÜMYTEK) çevrilir. Bu süreçle birlikte Sovyetler Birliği'ndeki bütün Türk halkları için ortak bir alfabe arayışı başlar. ÜMYTEK, 1927 yılından başlayarak birkaç defa alfabe ile ilgili toplantı düzenlemiştir. 1927 yılında Bakü'de I. Pilenyum, 1928 yılında Taşkent'te II. Pilenyum, 1928 yılında Kazan'da III. Pilenyum ve 1931 yılında Almatı'da IV. Pilenyum yapılır.(Kahramanlı 2002: 39)

Sözü edilen toplantılarda şu kararlar alınır:

1. Ortak alfabe Latin alfabesine dayanarak hazırlanmalıdır. Türk-Tatar dillerindeki sesleri ifade etmek için Latin alfabesinde bulunmayan sesler bu alfabeğe uygun gelecek imlerle karşılanmalıdır.
2. Satır altı ve satır üstü işaretlerden kaçınılmalıdır.

3. Çok sık kullanılan işaretler için daha basit harfler kullanılmalıdır.
4. Türk-Tatar dillerindeki ortak sesler için aynı harfler kullanılmalıdır.
5. Farklı ağızlar için yeni işaretler seçmek, Latin alfabesinden uzaklaşmamak kaydıyla her delegenin belirleyebileceği bir çalışmadır.
6. Ortak alfabe için Azerbaycan'ın hazırlamış olduğu alfabe esas alınmalıdır.(Abdullayev 1990: 7)

Birleşik alfabenin hazırlanmasında Sovyetler Birliği'nde bulunan bütün Türk lehçelerinin fonetik hususiyetleri göz önünde bulundurulur. Kabul edilen yeni alfabede 33 harf vardır. Birleştirilmiş alfabede sessizler: (24) **(b, c, ç, d, f, g, ğ, h, j, k, l, m, n, n., p, q, r, s, ş, t, v, x, z, Z)**; sesliler: (9) **(a, e, ə, i, o, 0, u, y, b)** şeklindedir. (Şiraliyev vd. 1973: 51)

Birleştirilmiş alfabe, halklar arasındaki ilişkileri güçlendirmek, sosyalizm tecrübesini halklar arasında paylaşmak amacıyla hazırlanır. "Azerbaycan Merkezi İcra Komitesi" ve "Halk Komissarlar Meclisi" 22 Mayıs 1932 tarihinde "Birleştirilmiş Alfabe" meselesini görüşür. Kurullarda yeni bir alfabe kabul edilmesi yönünde karar alınır. Sözü edilen kurullarda şu kararlar alınır:

1. 1 Haziran 1932 tarihinden itibaren bütün devlet dairelerinde, müesseselerde ve toplumsal kuruluşlarda... Mevcut Latin alfabesinden birleştirilmiş (ortak) alfabeğe geçilecektir.
2. Azerbaycan'da günlük basın yayın organları, dergiler ve bütün devlet neşir organları 1 Haziran 1932 tarihinden itibaren birleştirilmiş (ortak) alfabeyle yayın yapacaktır.(Kommunist Gazeti 1932)

Azerbaycan 1932 yılında kabul edilen ortak alfabe ile tamamen Latin alfabesine geçmiştir.

Kiril Alfabesine Geçiş

Sovyetlerin Azerbaycan'a hâkim olmasıyla birlikte toplumda köklü inkılâplar yapılır. Bu süreçle birlikte bütün yazarlar resmi ideolojiye uygun olarak hareket etmek zorundadır. Buna "Sosyalist realizmi" adı verilir. Cemiyete "inkılâpçı" gözüyle bakılmaya başlanır, sosyal olaylar, insan ilişkileri, sınıflar arasındaki çatışma fikrine uygun olarak açıklanır. Yeni bir cemiyet

kurulmaktadır. Bu toplumun yeni bir edebiyata ihtiyaçı vardır. Böylece eski dünya görüşüne, hayat tarzına ve buna bağlı olarak da eski edebiyata karşı şiddetli bir hücum başlatılır. Tabii ki eskiyi temsil eden cemiyetin kendisidir. Eski ile yeni arasındaki diyalektik mücadeleyi tamamıyla Bolşevik yazarlar yürütür. Halkın yararına iddiasıyla başlatılan hücum, ferdin ve dolayısıyla insanın inkârına kadar varır. Cahil din adamları, zalim beyler, eski yöneticiler, hurafelere inanan insanlar, zengin kimseler, burjuvalar, anti sosyalist ve komünistler, eski hayatın tipik temsilcileri olarak canlandırılır. Bunların karşısında idealist komünistler, inkılapçılar, işçiler, öğretmenler, kadın haklarını ve kadın hürriyetlerini temsil eden genç kızlar, kadınlar adeta insanüstü özellikleri ve gayretleriyle ön plana çıkarılır. Böylece eski yeni kavgası sonucunda eserler, eserlerin kahramanları birbirine benzemeye başlar. Bu tarihten itibaren milli edebiyat ve ana dili yerine Lenin'in dili, komünist dünyanın dili olan Rusça ön plana çıkarılmaya başlanır. Rus edebiyatı da "emekçinin, işçinin, inkılabın edebiyatı" olarak yükseltilir. Azeri edebiyatının vazifesi ise büyük kardeş Rusların edebiyatını örnek almaktır.(Komisyon 1992: 652)

Sözü edilen tartışmalardan alfabe de payını alır. Uzun süren alfabe tartışmalarından sonra Latin alfabesine geçilir. Her ne kadar fonetik bakımdan Latin alfabesi Azerbaycan Türkçesi için uygun görülse de, Türk cumhuriyetlerini kendi egemenliği altına alan Sovyet idaresi, Kiril alfabesinin Türk cumhuriyetlerinde kabul edilmesini gündeme getirir. (Kommunist Gazeti 1939)

Kiril alfabesine geçiş arifesinde yaşananlar aslında alfabe değişiminin Moskova'nın direktifleri doğrultusunda gerçekleştiğini göstermektedir. 1939 yılının Şubat ayında Samet Vurgun ve Mehmet Arif ve Mirvarit Dilbazi Moskova'ya giderler. O günün sabahı bir üniversitenin filoloji fakültesine davet edilirler. Filoloji fakültesindeki görevli şahıs Azerbaycan'dan gelen misafirlere Kiril alfabesini kabul etmeleri gerektiğini söyler. Bunun üzerine Samet Vurgun, Kiril alfabesindeki birçok sesin kendi dillerine uymadığını, bundan dolayı da başka dillerden harf alınmasının gündeme gelebileceğini, böylece Kiril alfabesine yama vurulacağını, aynı zamanda yeni alfabenin çok ağır olacağını muhatabına anlatmaya çalışır. Azerbaycan Türkçesi için en uygun alfabenin Latin alfabesi olduğunu söyler. Kirile geçmeleri durumunda Orta Asya'daki diğer halklardan (Doğrudan Türk boyları diyemez) uzaklaşacaklarını dile getirir. Görevli akademisyen, Samet Vurgun'un bu sözlerine karşılık, "Siz bu

konuda onlara örnek olacaksınız.” cevabını verir. Bu mesaj aynı zamanda diğer Türk cumhuriyetlerinde de alfabe inkılabının gündemde olduğunu göstermektedir.

Samet Vurgun, Rus muhatabını ikna etmeye çalışsa da kararın çok önceden verildiği, kendisine de bu emrin tebliğinin düştüğü şu sözlerinden ortaya çıkmaktadır: “Ben sizi anlıyorum, ne demek istediğinizi de biliyorum; ancak bu Stalin’in emri, artık karar verilmiştir. Bundan sonra elimizden hiçbir şey gelmez.” Bu görüşmenin yankıları hemen Bakü’de aksiseda bulur. Çeşitli kurum ve kuruluşlarda alfabe değiştirilmesiyle ilgili toplantılar düzenlenir.(Gedikli 1992: 50)

8 Mayıs 1939 tarihinde İlimler Akademisinde ve Azerbaycan Sovyet Yazarlar Birliği’nin öncülüğünde Azerbaycan’ın önde gelen aydınları Kiril alfabesine geçilmesi meselesini tartışmak üzere bir araya gelirler. Toplantıda, Kiril alfabesinin kabul edilmesi durumunda Azerbaycan halkının kazançlı çıkacağı vurgulanır. Yeni alfabenin siyasi, medeni ve teknik yönden faydaları dile getirilir. Kiril alfabesinin kabulüyle uçsuz bucaksız Sovyet ülkeleriyle Azerbaycan’ın bütünleşeceği, Azerbaycan halkının siyasi, medeni yönden daha da yükseleceği, Azerbaycan’ın Sovyet ittifakı haklarıyla, özellikle de, Rus halkıyla daha da yakın olacağı dillendirilir. Kiril alfabesinin kabul edilmesiyle Azerbaycan medeniyetinin bütün dünyada tanınacağı iddia edilir.(Kommunist Gazeti 1939)

Sözü edilen toplantıda, Azerbaycan’da Rusça ve Azerbaycan Türkçesinin birlikte okutulduğu, her iki dili de öğrenmek isteyen öğrencilerin iki farklı alfabe öğrenmek zorunda kaldıkları, dolayısıyla öğrencilerin iki alfabeyi öğrenmede zorluk çektikleri de dile getirilir.(Kommunist Gazeti 1939)

Kiril alfabesine geçişin gereği üzerinde durulduktan sonra 1939 yılında alfabe komitesi kurulur. Sözü edilen komite, Azerbaycan Türkçesinin ses yapısına uygun olacak Kiril alfabesini bir proje şeklinde hazırlar. Projede 32 harf ve kesme işareti vardır. Sözü edilen alfabe şu harflerden oluşmaktadır: (а, б, в, г, д, е, э, з, ж, и, й, к, қ, к, м, л, н, о, п, ө, р, с, т, у, Ү, ф, х, һ, ч, ч, ш, ы, ’ (kesme işareti)

Bu alfabede Rusçadaki (я, ю, ц, ё, э, ь, ъ) harfler kullanılmaz.

Yeni alfabe kabul edildikten sonra tartışmalar sona ermez. Alfabe, basında ve ilmi çevrelerde tekrar ele alınır. Sözü edilen tartışmalar, Yüksek Sovetin ikinci oturumunda yapılır. Müzakerede iki fikir ön plana çıkar.

Birincisi, Rus alfabesini hiç değiştirmeden kabul etmek, ikincisi de Kiril alfabesini Azerbaycan Türkçesinin ses özeliklerine göre uyarlamaktadır. Rus alfabesinin hiç değiştirmeden kabul edilmesini teklif ederler. Bahsedilen dşneyi savunanlar Rusça'dan Azerbaycan Türkçesi'ne geçen kelimelerin yazılışında problem çıkacağını dilendirirler. Hatta Rusçadaki "б" işaretinin de alınıp Azerbaycan Türkçesindeki bazı kelimelerin yazılışında kullanılması gerektiğini ileri sürerler.

Nihayet uzun süren tartişmalar neticesinde 32 harfe 4 harf (и, ю, я, э) daha eklenir.(Gurbanov 1963: 27)

Komisyon tarafından hazırlanan ve 1940 yılından itibaren kullanılan Kiril alfabesiyle ilgili şu ilkeler kabul edilir:

1. Rus ve Azerbaycan alfabesindeki harflerin ortak olması göz önünde bulundurulmalıdır.

2. Azerbaycan Türkçesinin zelliklerine göre yeni harfler kabul edilmelidir.

3. Sesler bir harf ile gösterilmeli, bir sesi göstermek için iki ya da daha fazla işaret kullanılmamalıdır.

4. Azerbaycan Türkçesi'nin ses yapısına uygun harfler seçilirken Rus alfabesinin yapısına uygun olmasına dikkat edilmelidir.(Efendiyev 1940: 1)

1958 yılında Kiril alfabesinde köklü değişiklikler yapılır. Sözü edilen değişiklikler şunlardır:

1. Alfabeden ю, я, э harfleri çıkarılır. Bu harflerin çıkarılmasının sebebi Azerbaycan Türkçesinde sözü edilen harflerin karşılığının olmasıdır. (Ю: j+y; я: j+a). Diğer taraftan bu harfler kullanıldığında eklerin ayrılması da mümkün değildir.

2. Rus alfabesindeki çift sesli e sesinin (j+e) görevi değiştirilmiş sadece "e" sesi yerine kullanılmıştır. (ev gibi)

3. Alfabedeki "й" sesinin yerine "j" sesi konmuştur. (Gurbanov 1963: 27-28)

Sovyetler, Azerbaycan'a 1920'li yıllarda hâkim olmaya başlasa da Kiril alfabesi 1940 yılında kabul edilmiştir. Oysaki 1920 yılında Ruslar Kiril alfabesinin kabul edilmesi için Azerbaycan'a baskı yapabilir ve Kiril alfabesini zorla kabul ettirebilirdi. Ruslar sözü edilen girişimde bulunmamışlar. Kahramanlı, Rusların 1920'lerde Kiril alfabesini kabul ettirmek için çaba harcamalarını, o dönemde Azerbaycan'da milli dşcenin çok güçlü

olmasına, aynı zamanda 1930'lu yılların sonuna doğru Azerbaycan'da yönetime karşı gelen insanların birçoğunun ortadan kaldırılmasına, böylece 1940'larda alfabe değiştirilmesi için gerekli ortamın oluşmasına bağlamaktadır.(Kahramanlı 2002: 58)

Sovyet Sonrası Alfabe Tartışmaları

Gorbaçov'un, Sovyetler Birliği'nin başına geçmesiyle birlikte başlattığı "açıklık" ve "yeniden" yapılanma süreci diğer cumhuriyetleri olduğu gibi Azerbaycan'ı da yakından etkilemiştir. Reformlar başladığında Azerbaycan Brejnev sonrası geçiş dönemini yaşamaktadır. 1988 yılı başlarında ortaya çıkan Karabağ sorunuyla birlikte birçok insan siyasetle yakından ilgilenmeye başlar. Bağımsızlık düşüncesini ileri süren bilim adamları, Baltık ülkelerindeki halk hareketlerine benzer grupları Azerbaycan'da kurmaya başlarlar. Azerbaycan'da Halk Cephesini kurmak için Teşebbüs Grubu (TB) kurulur. TB Bakü'de mitingler düzenler. Halk Cephesinin kurulması yönünde çalışmalar yapılır. Nihayet 14 Mart 1989 tarihinde SSC Ali Sovetine AHC'nin tescil edilmesi için başvurulur. Fakat bu girişimden bir netice elde edilemez. 16 Haziran 1989 tarihinde AHC konferans düzenler. Konferansta Ebulfez Elçibey AHC'ye başkan seçilir. Bu süreçle birlikte Azerbaycan bağımsızlık yolunda önemli adımlar atar. 18 Ekim 1991 tarihinde yapılan halk oylamasıyla Azerbaycan resmen bağımsızlığını kazanır. (Ünal 2001: 1-2)

30 Mart 1990 tarihinde Azerbaycan basınında alfabe ile ilgili tartışmalar başlar. 20 Ocak 1990 olaylarının neticesinde hükümet alfabe değişikliğine sıcak bakar. 1990 yılında dilcilerin katılımıyla bir toplantı yapılır. Toplantıda bir komisyon kurulması yönünde karar çıkar. Komisyonun başkanlığına Afak Kurbanov getirilir. Komisyonda Azerbaycan'ın, Latin alfabesini kabul etmesi gerektiği yönünde karar kabul edilir. (Gedikli 1992: 56)

25 Aralık 1991 tarihinde Millî Şura yaptığı bir toplantıda, 1992 yılından itibaren bütün devlet kurum ve kuruluşlarında Latin alfabesine geçilmesi yönünde mutabakat sağlanır. 1993 yılında da yeni alfabenin kabul edilmesi yönünde karar alır. Fakat Muttalibov hükümeti bu konuda somut bir adım atmaz. (Gedikli 1992: 59)

Azerbaycan gündemine alfabe meselesi geldiğinde bu konu günlerce basında tartışılır. Bu süreçle birlikte alfabe ile ilgili farklı görüşler ortaya çıkar. O dönemde aydınlar alfabe hususunda farklı gruplara ayrılır:

1. Latin alfabetesini isteyenler,
2. Kiril alfabetesine devam edilmesine gerektiğine inananlar,
3. Arap alfabetesine geçilmesinin uygun olduğunu düşünenler,
4. Orhun alfabetesinin kabul edilmesi gerektiğini savunanlar.(Gedikli 1992: 75)

Latin alfabetesini savunanlar, Azerbaycan'ın daha önce de bu alfabetesiyi, kısa bir süre de olsa, kullandığını belirtirler. Aynı zamanda bugün dünyada birçok gelişmiş ülkenin ve Türkiye'nin de Latin alfabetesini kullanmaları, bu alfabenin savunulmasında önemli rol oynar. Bunun yanında Latin alfabetesinin bir dönemde zorla kaldırılması ve bilgisayarlarda da bu alfabetesinin yaygın olarak kullanılması bu alfabeyi savunanların dillendirdiği gerekçelerdendir.

Latin alfabetesini savunanlardan bazıları, Türkiye'nin kullanmış olduğu alfabenin aynen alınması gerektiğini ileri sürerler. Bazıları da bu alfabeye birkaç işaretin daha eklenmesi gerektiğini savunurlar. İki grup arasında tartışmalar olur. Tartışmalar özellikle ə, x, q harfleri üzerinde olur.

Arap alfabetesini savunanların iki gerekçesi vardır. Bunlardan birincisi Güney Azerbaycan'daki Türklerin de bu alfabeyi kullanıyor olması, ikincisi de Türklerin bin yıl boyunca eserlerini Arap alfabetesinde vermiş olmasıdır.

Kiril alfabetesini kullananların gerekçeleri ise, yeni alfabe değişikliğinin çok masraf çıkaracağı, aynı zamanda yarım yüzyıldan beri Kiril alfabetesiyle basılan eserlerden faydalanılamayacağı şeklindedir. Bu fikirleri ileri sürenler eski komünistlerdir. (Gedikli 1992: 121–122)

Bu dönemde Latin alfabetesini savunanların fikirleri hüsnükabul görür. Belli bir dönemden sonra Latin alfabetesinde eserler basılmaya başlanır. Latin alfabetesiyle eserler basılırken aynı zamanda Kiril alfabetesi de kullanılmaktadır. Uzun süre Latin alfabetesi orta dereceli okullarda ve üniversitelerde kısmen kullanılsa da 2001 yılına kadar tamamen bu alfabeye geçilmemiştir. Kitap ve gazetelerin %90'ı 2001 yılına kadar Kiril alfabetesinde çıkar. Bazı gazetelerde başlıklar ve yazar isimleri Latin alfabetesi ile yazılırken metinler Kiril alfabetesinde okuyucuya sunulur. Hatta devlet başkanının Latin alfabetesine geçiş için yayımladığı emirden sonra bile bazı gazeteler Kirille çıkmaya devam eder.

Uzun süre tartışılan alfabe meselesi devlet başkanının Latin alfabesine geçiş için 18 Haziran 2001 tarihinde verdiği fermanla noktlanır. 1 Ağustos 2001 tarihinden itibaren de tamamen Latin alfabesine geçilir.

1920’li yıllarda Arap alfabesinden Latin alfabesine geçiş yaklaşık 7 yıl sürmüştür. Bu dönem zarfında her iki alfabe de kullanılmıştır. (1922–1929) Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra 1920’li yıllardaki alfabe değişim sürecindeki gelişmelerin benzeri Sovyet sonrasında tekerrür eder. Bu defa da 1991 yılından 2001 yılına kadar Azerbaycan’da Kiril alfabesiyle Latin alfabesi bir arada kullanılır. 1920’li yıllardan farklı olarak son dönemdeki süreç yaklaşık 10 yıl sürer. (1991–2001). (Kahramanlı 2002: 88–89)

Sonuç

Siyasal gelişmelere paralel olarak, yapılan alfabe değişimi ve alfabede yapılan ışlahatlar aydınları farklı gruplara ayırmıştır. Her dönemde eski ve yeni alfabeyi savunan aydınlar çıkmış, çeşitli gerekçelerle savundukları alfabenin Azerbaycan halkı için önemini dile getirmiştir. Kabul edilen her yeni alfabe öncesinde sancılı bir dönem yaşanmıştır. Bu süreç yeni alfabenin kabulüyle sona ermemiştir. Buna müteakip eserlerin tekrar basılması, yeni alfabaya uyum süreci başlamıştır. Her değişim sürecinde maddi manevi sıkıntılar yaşanmıştır.

1920’li yıllarda, Kiril alfabesinin kabul edilmesi gerektiğini savunanlar çıksa da bu dönemde alfabe tartışmalarının merkezinde Arap ve Latin alfabesi vardır. Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra alfabe tartışmalarında farklı fikirlerin dillendirildiği görölmektedir. Bu dönemde bazı aydınlar, Latin alfabesine tekrar dönölmesi gerektiğini savunurken bazıları da yüzyıllar boyunca kullanılmasından dolayı Arap alfabesinin tekrar kabul edilmesi taraftarıdır. Diğer taraftan birçok aydın yarım yüzyıldan beri kullanılan Kiril alfabesine devam edilmesinin daha uygun olacağını ileri sürer. Bunların yanında, az da olsa, Köktürk alfabesinin Azerbaycan’da kullanılması gerektiğini savunanlar da çıkmıştır.

Diğer taraftan Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla birlikte ortak dil tartışmaları başlar. Bu süreçle birlikte ortak alfabe tartışmaları da gündeme gelir. Birçok Azerbaycanlı dilci, bu konuda Türk dünyası için ortak bir alfabe kabul edilmesi gerektiğine inanmaktadır.

Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra 1991–2001 yılları arasında Kiril ve Latin alfabesini bir arada kullanan Azerbaycan, 1 Ağustos 2001 tarihinden itibaren tamamen Latin alfabesine geçer. Bu süreçle birlikte, Sovyetler Birliği döneminde, Kiril alfabesiyle basılan eserler süratli bir Şekilde Latin alfabesine kazandırılmaktadır.

Kaynaklar

- Abdullayev, Elvset (1990). “Azerbaycan Alfabe Tarihinden”, Azerbaycan Türkleri. Mayıs 2: 7.
- Ahundov, M. F. (1962). M. F. Ahundov’un Eserleri. c. 3., Bakı: İlimler Akademisi yayınları.
- Akpınar, Yavuz (1980). Mirza Feth-Ali Ahund-zade. Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi
- Komisyon (1992). Türk Dünyası El Kitabı. c. 3, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Efendiyev, A. (1940). “Yeni Azerbaycan Elifbası”. Revolutsiya ve Kultura Dergisi 1: 1.
- Ercilasun, Ahmet Bican (1993). Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri. Ankara: Kültür Bak. Yay.
- Gedikli, Yusuf (1992). Azerbaycan’da Alfabe Tartışmaları (1990–1991). Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Gurbanov, A.(1963). Muasır Azerbaycan Dilinin Grafika ve Orfografiyası. Bakı: Azer Neşr Yay.
- Helilov, Buluthan (2007). Muasır Azerbaycan Dili. Bakı: Yayına hazır kitap.
- Hesenov, Hesret (2001). Yazılar ve Elifbalar. Bakı: Yurd Yay.
- Kahramanlı, Nazif (2002). Khne-Yeni Elifba. Bakı: Kommunist Gazeti. 1922, No: 262.
- Kommunist Gazeti. 14 Mayıs 1939.
- Kommunist Gazeti. 23 Mayıs 1932.
- Kommunist Gazeti. 9 Mayıs 1939.
- Şiraliyev M. A., Budaova Z. İ. (1973). Muasır Azerbaycan Dili. c. 1, Bakı: İlimler Akademisi Yay.
- nal, mer Faruk (2001). “Azerbaycan 1988–1995: Sancı, Kargaşa ve İktidar”. Jurnal of Qafqaz 8:1–3.
- Yeni Yol Gazeti, 10 Mart 1926.